

УДК 340.1

ПОНЯТТЯ Й ОСНОВНІ ОЗНАКИ ПРАВА НА СПРОТИВ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

CONCEPTS AND BASIC FEATURES OF THE RIGHT TO RESISTANCE: A THEORETICAL AND LEGAL ASPECT

Орос М.М.,

*здобувач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства*

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

У статті досліджуються наукові підходи до визначення поняття «права на спротив» і суміжних термінів, аналізуються погляди різних авторів на цю проблематику та нормативне закріплення поняття «права на спротив». Узагальнюються наукові підходи до визначення досліджуваного поняття, виокремлюються його ознаки, на підставі чого пропонується авторське визначення цього терміна.

Ключові слова: право на спротив, влада, права і свободи, природне право, реалізація природного права на спротив.

Постановка проблеми. Закріплення в більшості країн світу ідей народного суверенітету, установчої влади народу, визнання народу єдиним джерелом влади та виключне право народу встановлювати та змінювати конституційний лад одночасно зобов'язує вирішити питання щодо теоретичного обґрунтування можливості захисту народом вищевказаних конституційованих ідей.

У теорії права можна знайти різні шляхи вирішення такого питання, серед яких – визнання права народу на спротив, права народу на повстання, в т. ч. на революцію. Правова категорія «права народу на спротив» із часів появи й до сьогодення не втрачає своєї актуальності. Оскільки згадане право є складовою частиною фундаментальних прав, навколо нього постійно ведеться наукова дискусія.

Нині в українському конституційному праві майже відсутні як дисертаційні, так і спеціальні дослідження, присвячені праву народу на спротив

і зміну влади. Проте з окремими аспектами цієї проблематики можна ознайомитися у працях таких дослідників, як О.Ю. Водяніков, Д.О. Горячов, В.Б. Ковальчук, О.О. Кваша, О.О. Уварова, О.В. Прієшкіна, О.М. Сіваш, А.О. Янчук та ін.

Виклад основного матеріалу. Україна вже кілька років здійснює кроки до повноцінного членства в Євросоюзі. Фахівці в галузі конституційного права відзначають: для європейського способу розуміння феномену обґрунтування прав людини характерне специфічне поєднання ідеї природного права та певної природи самої державної влади. Результатом цього поєднання є поява не просто якогось конкретного права, а саме системи прав і свобод людини [11]. До таких природних прав належить також право на спротив.

Як відзначає К.О. Гориславський, природні права людини надані людині самою природою, суть їх полягає в тому, що разом із писаним правом, яке скла-

дається з сукупності законів, над ним або поза ним існує таке неписане право, котре «вдихнула» у людину мати-природа і котре виходить із самої сутності людини, з розуму, який відокремлює його від усього іншого світу [4].

Слушним є твердження М.В. Кампо, М.В. Савчина про те, що право народу України впливає з конституційного положення, відповідно до якого «захист, забезпечення її інформаційної й економічної безпеки є <...> справою всього Українського народу». Право народу на самозахист здійснюється в індивідуальній і колективній формах (ч. 1 ст. 17) [9].

Ще в історичному документі Пилипа Орлика «Вивід прав України», що характеризує рівень політичної культури козацької еліти, яка опинилася на вигнанні, та розуміння нею ролі і призначення України в тогочасному європейському політичному просторі, було закріплено ряд ідей, які є наслідком майже тисячолітнього політичного розвитку України, свідченням високого рівня самосвідомості нації, її політичної культури, творчого потенціалу [7] і серед яких – визнання права на повстання. Зазначалося: «козаки мають за собою право людське і природне, одним із головних принципів якого є: народ має право протестувати проти гніту і поновити застосування своїх древніх прав, коли на це буде підходящий час» [10].

Досліджуючи особливості форми правління Козацької держави за Конституцією Пилипа Орлика, С.Г. Серьогіна дійшла висновку, що практика правління гетьманів у Запорізькій Січі та у Гетьманщині свідчила про обмеження влади гетьманів і визнання права на повстання [16].

Водночас у контексті досліджуваного питання слід зазначити, що юридична наука не розробила єдиного підходу до змісту поняття «право на спротив і зміну влади».

Для повного розуміння цього поняття необхідно з'ясувати його значення і відтінки. Так, у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» подано таке визначення терміна «спротив»: це західноукраїнське слово, ідентичне слову «опір»; «чинити опір» – це здатність протистояти, протидіяти комусь, чомусь-небудь, боротися з кимось, чимось, а також властивість, здатність протистояти певним впливам, змінам [3, с. 847].

Основна функція природних прав полягає в захисті індивіда від посягань із боку держави. Ця ідея простежується в ученнях майже всіх мислителів природно-правового спрямування [17, с. 168].

Право на спротив і зміну влади також належить до невід'ємного природного права. Підтвердженням цього є значна кількість теоретичних поглядів видатних учених, які обґрунтовують важливість визнання цього права як одного з основоположних прав.

Відомий англійський філософ Джон Локк стверджував, що коли порушення прав і свобод людини з боку влади є масовими і мають грубий характер, а відновлення таких прав через законні процедури є майже неможливим, у народу виникає право чинити опір і скинути таку владу [6].

Жан-Жак Руссо, як і Джон Локк, відстоював право народу на опір, котре він вважав невід'ємним природним правом, яким народ може скористатися, коли сам вважатиме за потрібне [14].

Про право народу на опір як невід'ємне природне право також висловлювався Шарль-Луї Монтеск'є, який зауважував, що критяни у часи античності використовували право на повстання як своєрідний спосіб примусити своїх найвищих посадовців підкорятися законам. Монтеск'є наголошує, що такі дії з боку народу щодо влади вважалися законними [1, с. 24].

Вивчаючи праці Локка і Руссо, Д.М. Зборошенко дійшов висновку, що

вказані вчені підтверджують належність права народу на опір до категорії природних прав, які існують незалежно від їх визнання з боку держави. Д.М. Зборщенко стверджує, що на основі вищевказаних напрацювань право народу на опір набуло свого завершеного вигляду, а подальша робота філософів і правознавців у цьому напрямку лише розвиває концепцію правомірності опору свавільній державній владі в заданій Локком і Руссо площині. Про те, що така концепція набула свого завершеного вигляду, свідчить перехід цього права в політичну площину: від визнання окремими державами (у Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки 1776 р. та у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р.) до визнання світовим співтовариством (у преамбулі до Загальної декларації прав людини 1948 р.) [8, с. 72].

М.Л. Середа також розглядає право народу на спротив як одне з фундаментальних прав. Втім, таке право він називає правом на опір гнобленню, також відомим як право на повстання. Уже в давні часи повстання сприймалося як щось цілком природне, звичне, а в деяких випадках – навіть санкціоноване на державному рівні [15, с. 101].

Слід зазначити, що Д.О. Горячов також розглядає право народу на спротив, а такі його форми, як повстання чи революцію, – як природні права людини. На його думку, вони спрямовані на захист конституційного порядку. У разі настання революційних подій має місце розрив із боку влади соціального контракту на правління, в силу чого народ володіє правом заснувати якісно новий конституційний порядок. Водночас автор вважає, що різні форми права народу на спротив тиранії слід розуміти диференційовано. Їхнє застосування згідно із принципом пропорційності можливе лише після вичерпання всіх засобів правового захисту [5, с. 63].

У свою чергу, Джордан Пауст відносить право на спротив до універсальних базових цінностей, таких як: гідність людини та політичне самовизначення народу; права людини у взаємозв'язку з вільною і справжньою участю в процесах управління суспільством; стандарти легітимності публічної влади та демократії [24].

За словами Артура Кауфмана, право на спротив – це засіб проти вже повністю збоченої держави [25, с. 576]. Вчений акцентує, що право на опір не виправдовує будь-яку поведінку і вимагає певної пропорційності в його реалізації. В іншому разі має місце революція [25, с. 574]. З огляду на це Том Гінзбург підкреслює, що основною метою права на спротив є відновлення конституційного порядку, а метою права на повстання – повне його зміщення. Право на спротив не прагне замінити нормативний стандарт у визначенні напрямку майбутньої поведінки влади, але має на меті забезпечити його виконання. Вчений алегорично висловлюється про право на спротив, визнаючи, що це право суперечки щодо розстановки фігур на шаховій дошці, а не докорінної зміни самої гри. Тобто, це заклик повернутися до нормального життя [21, с. 9].

З огляду на досліджувану тематику, на нашу думку, варто відзначити ряд понять, які за своєю змістом перетинаються з сутністю права народу на спротив і зміну влади. До них належать «опір у малих масштабах» [25, с. 571–576], «право на озброєння як гарантія стримуючої сили» [27, с. 939–977], «самооборона проти держави» [20, с. 49–478], «громадянська непокоря» [28, с. 442–455], «революція гідності» [22].

Як зауважує Ю.С. Разметаєва, хоча в правових концепціях іноді виявляється або використовується синонім «право на спротив», «право на повстання» та «право на самообо-

рону» у своєму широкому сенсі, найбільш точним терміном здається просто «право чинити опір». Право на спротив впливає із природного права, прав людини, принципу меншого зла або соціального договору. Сутність права на спротив пізнається, зокрема, через право народу на самовизначення та підкреслює особливий характер такого права [30, с. 758].

На думку Тома Гінзбурга, права на спротив діляться на три чітко відмінні групи. До першої групи належать ті, що посилаються на пріоритет природного права над конституційним законом. До другої групи належать ті, які створюють обов'язок громадянина чинити опір поваленню теперішнього порядку (тобто конституційного ладу). До третьої групи належать ті, які дозволяють чинити опір для захисту індивідуальних прав від неправомірних дій або зловживань з боку держави [29, с. 1184–1260].

Народ фізично не спроможний щоразу реалізовувати належне йому право на спротив тиранії у разі ухвалення несправедливих законів, оскільки це суперечить природі політичної активності та самій динаміці правовідносин. Тому право на спротив реалізується порівняно рідко і лише за виняткових обставин [21, с. 1190]. Втім, право на спротив може бути реалізоване або може бути здійснене лише у разі відкритих, очевидних порушень прав людини державними органами та численними одночасними діями громадянського непокорі з боку народу. У дослідженні права на спротив виділяється його дворівнева структура. Перша складова частина стосується його характерної природи та законодавчої консолідації цього права, частково спрямованої на профілактичне обмеження його властивостей, тоді як друга оновлюється під час соціальних потрясінь і юридичних проблем і не тільки містить оцінку подій, але й іноді намагається виправдати екстенсивний ризик зло-

живань та оригінальної постлегітимативної державних органів [30, с. 758–759].

Справедливим є зауваження Ю.С. Разметаєвої про те, що є дві важливі умови (підстави) існування права на спротив: внутрішня і зовнішня. Стрижнем внутрішньої умови є легітимна мета, яка забезпечується тими, хто здійснює це право. Зовнішньою підставою реалізації слід визнати наявність певних дій, актів або рішень із боку публічної влади – тих, які порушують права людини та є незаконними і несправедливими.

Вчена говорить, що одночасно метою і результатом здійснення права на опір можуть бути зміни в публічній владі, припинення зловживань повноваженнями і порушень прав людини з боку її представників, повернення до демократичного правового режиму або зміна конституційного ладу, спрямовані на створення правової держави, а також, в окремих випадках і з поєднанням із правом на самовизначення, – досягнення незалежності [12, с. 33].

Б.В. Бабин стверджує, що право на опір – колективне природне право. Проте в контексті зазначеного автор роз'яснює, що «норми по-різному визначають право на опір, визначаючи його суб'єкт як колектив (народ), індивіда («кожен громадянин») або як невизначений за кількістю («всі німці», «громадяни») і по-різному розуміючи умови здійснення такого права (наявність незаконних наказів, насильницького посягання на конституційний лад або навіть будь-якого, нехай і ненасильницького, посягання на демократію)». Вчений підкреслює, що зазначені норми розміщуються в тексті конституцій у різних частинах: і там, де йдеться про основи суспільного ладу, і там, де закріплюються права людини [2]. Втім, деякі автори вказують на те, що право чинити спротив може виступати і як індивідуальне, і як колективне право [29, с. 1192].

Слушним є твердження Ю.С. Разметаєвої про те, що право на спротив – індивідуальне право, суб'єктом якого його є людина, а не громадянин, оскільки постраждати від дій публічної влади може не тільки особа, яка має стійкий політико-правовий зв'язок із конкретною державою. Проте вчена, аналізуючи можливість одноосібного здійснення права на спротив, доходить висновку, що все таки право на спротив має колективний характер реалізації. Автор застерігає від простого підрахунку кількості осіб, які його здійснюють. Іншими словами, неважливо, скільки людей вчиняє дії, важливо, скільки людей їх підтримують, позаяк кількість людей, які фізично вийшли протестувати проти дій публічної влади, далеко не завжди збігається з кількістю людей, які засуджують незаконну політику держави [12, с. 33].

Прикладом є дані соціологічного моніторингу щодо готовності брати участь у мітингах, демонстраціях протесту, якби уряд ухвалив рішення, яке утискає законні права й інтереси громадян. Як свідчать, знову ж таки, дані соціологічних опитувань, недовіра до суспільних і політичних інститутів, які функціонально призначені захищати права громадян, призвела до появи «феномену майдану» і, з огляду на низький рівень довіри до владних інституцій та органів правосуддя, стала єдиним можливим і ефективним засобом захисту політичних прав і свобод громадян. Зважаючи на український менталітет, не налаштований на активний захист своїх прав, масовий вихід (приїзд) на Майдан – це для українців, яким невласливі крайнощі, крок надто показовий [18].

Як зазначає С.Ю. Римаренко, «масове порушення прав людини викликає гострі соціальні потрясіння, сприяє поширенню міжнаціональних і міжетнічних конфліктів. І навпаки, забезпечення і захист прав людини, поширення

їх серед етнічних спільнот допомагають встановленню об'єктивних відносин між корінним населенням і етнічними групами й іммігрантськими громадами. Більш того, для Європейського Союзу ці правові норми й умови і є ключем демократії і членства» [13, с. 11].

З цього приводу вдалими є зауваження Давіда Копела про те, що право здійснювати спротив проти порушень, які загрожують серйозною та непоправною шкодою, впливає з права на ефективний засіб правового захисту, яким користуються всі постраждалі від порушень прав людини [19, с. 38, 134].

Карл Доінг також вважає, що право на спротив є винятковим засобом захисту, яке слід застосовувати проти явних і стійких порушень прав людини, що створюють реальний ризик серйозної та непоправної шкоди таким правам. Відповідно до міжнародного законодавства про права людини особи, які використовують своєчасну, необхідну та пропорційну силу або заходи, щоб захистити себе чи інших від такої шкоди з боку держави, не повинні піддаватися судовому переслідуванню або іншим санкціям за такі дії. Таке обмежене право на опір впливає з права на особисту самооборону як загального принципу права, визнаного націями [26, с. 563].

Том Гінзбург у своїй книзі «Права людини та особиста самооборона в міжнародному праві» звертає увагу на те, що існують чіткі межі права на колективну самооборону. Вони виникають із самого права самозахисту, яке може бути використане виключно щодо протиправних нападів, у т. ч. з боку державної влади. Право на спротив як таке впливає з права на самооборону і є не тільки правом, саме собою зрозумілим, а й невід'ємним природним правом, яке може бути використане будь-ким, проте у чітких межах, встановлених міжнародним законодавством із прав людини. Право на спротив

проти незаконних дій із боку державної влади для ефективності його реалізації повинно мати колективний вимір [23, с. 313–316].

Таким чином, право на спротив є невід'ємним природним правом, що може бути використане у виняткових випадках проти масових незаконних дій державної влади, які за своїм характером грубо порушують права людини

та можуть спричинити тяжкі, невідворотні наслідки для таких прав. Право на спротив є складовою частиною міжнародних засобів захисту прав людини та має використовуватися пропорційно діям державної влади, які несуть у собі шкоду для прав людини. Право на спротив є індивідуальним правом людини, проте його ефективність досягається колективними зусиллями людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антологія лібералізму: політико-правові вчення та верховенство права / відп. ред. С. Головатий. К.: Кн. для бізнесу, 2008. 992 с.
2. Бабин Б.В. Право на сопротивление как глобальное право. Вопросы права и политики. 2013. № 5. URL: http://e-notabene.ru/pr/article_817.html.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Гориславський К.О. Право людини та громадянина на самозахист життя і здоров'я від протиправних посягань: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Донецьк, 2003. С. 15.
5. Горячов Д.А. Поняття правового захисту конституції та її основні елементи. Порівняльно-аналітичне право. 2015. № 5. С. 61–64.
6. Локк Дж. Два трактата о правлении. Электронная библиотека «Гражданское общество». С. 119–122. URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Lokk.Traktaty_2.pdf.
7. До 300-ї річниці Конституції Пилипа Орлика. URL: http://cdiak.archives.gov.ua/v_do_300_Konstytutsii_Orlyka.php.
8. Зборошенко Д.М. Право народу на опір в історико-правовій думці: від зародження до утвердження. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2016. С. 69–73
9. Кампо В.М., Савчин М.В. Конституційна держава і конституційна реформа в Україні. Конституція і народний суверенітет в Україні: проблеми теорії і практики реалізації: збірник наукових праць / за заг. ред. М.В. Кампа, М.В. Савчина. К., 2008. С. 189.
10. Орлик П. Вивід прав України. К., 1991. 128 с.
11. Прокопов Д.Є. Права людини як предмет обґрунтування і дослідження конституційно-правової теорії. Проблеми теорії конституційного права України / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. К.: Парламентське вид-во, 2013. С. 251.
12. Разметаева Ю.С. Право на сопротивление: основные теоретические аспекты. Научный вестник Международного гуманитарного университета Сер.: Юриспруденция. 2014. № 8. С. 32–36.
13. Римаренко С.Ю. Права нації та права людини: між Сціллою та Харібідю. К.: Світогляд, 2005. 78 с.
14. Руссо Ж. Про суспільну угоду / пер. з фр. К.: Port-Royal, 1999. 346 с.
15. Середа М.Л. Співвідношення права на свободу мирних зібрань з суміжними правами. Вісник Національної академії правових наук України. 2015. № 4 (83). С. 97–107.
16. Сergyoga S.G. Особливості форми правління Козацької держави за Конституцією Пилипа Орлика. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2006. № 11. С. 25–36.
17. Сошникова, И.В., Тайлакова С.Дж., Кох П.С. Становление и обеспечение прав человека: историко-правовой аспект. Эко-потенциал. 2016. № 4 (16). С. 167–173.
18. Українське суспільство 1994–2004: соціологічний моніторинг / за ред. Н. Паніної. К., 2005. С. 13.
19. David B. Kopel, Paul Gallant, Joanne D. Eisen. The Human Right of Self-Defense. *BYU Journal of Public Law*. 2008. Vol. 22. P. 43–178.; Tony Honoré. The Right to Rebel. *Oxford Journal of Legal Studies*. 1988. Vol. 8. P. 35–54.

20. Ferzan, K. Self-Defense and the State. *Ohio State Journal of Criminal Law*. 2008. № 5.
21. Ginsburg T., Lansberg-Rodriguez D., Versteeg M. When to Overthrow Your Government: The Right to Resist in the World's Constitutions. *Virginia Public Law and Legal Theory Research Paper*. 2012. № 406.
22. Guzar, L. Pravo na povstannja – to e zakon prirodi. 2014 [Husar, L. The Right to Rebel – That Is Natural Law]. [interactive].
23. Human Rights and Personal Self-Defense in International Law. Jan Arno Hessbruegge. Oxford University Press, 2017. P. 388.
24. Jordan J. Paust. International Law, Dignity, Democracy, and the Arab Spring. *Cornell International Law Journal*. 2013. № 1.
25. Kaufmann Arthur. Small Scale Right to Resist. *New England Law Review*. 1985–1986. Vol. 21:3. P. 576.
26. Karl Doehring. Die humanitäre Intervention: Überlegungen zu ihrer Rechtfertigung. *The Modern World of Human Rights: Essays in Honour of Thomas Buergenthal, Inter-American Institute of Human Rights / Antônio Augusto Cancado Trindade (ed.)*. San Jose, 1996. P. 549–565.
27. Kopel, D. The Scottish and English Religious Roots of the American Right to Arms: Buchanan, Rutherford, Locke, Sidney, and the Duty to Overthrow Tyranny. *Bridges*. 2005. № 12 (3/4). P. 291–312; Miller, D. Retail Rebellion and the Second Amendment. *Indiana Law Journal*. 2011.
28. Lang, B. Civil Disobedience and Nonviolence: A Distinction with a Difference. *Ethics*. 1970. № 80 (2). P. 156–159; Moland, J. The Value-Oriented Civil Rights Movement and Passive Resistance: An Expression of Civility in the Pursuit of Social Justice. *Sociological Inquiry*. 2002.
29. Tom Ginsburg, Daniel Lansberg-Rodriguez, Mila Versteeg. When to Overthrow your Government: The Right to Resist in the World's Constitutions. *60 UCLA Law Review*. 2013. № 5.
30. Razmetaeva Yulia. The Right to Resist and the Right of Rebellion. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2014. № 3. P. 758–783.

В статье исследуются научные подходы к определению понятия «права на сопротивление» и смежных терминов, анализируются точки зрения различных авторов на данную проблематику и нормативное закрепление понятия «права на сопротивление». Обобщаются научные подходы к определению исследуемого понятия, выделяются его признаки, на основании чего предлагается авторское определение данного термина.

Ключевые слова: право на сопротивление, власть, права и свободы, естественное право, реализация естественного права на сопротивление.

The article investigates scientific approaches to the definition of the concept of “the right to resistance” and certain adjacent terms, analyzes the views of different authors on this issue and the normative attachment of the concept of “the right to resistance”. Generalized scientific approaches to the definition of the concept under study, its features are distinguished, on the basis of which the author’s definition of this term is proposed.

Key words: right to resistance, power, rights and freedoms, natural law, realization of natural right to resistance.